

MET MONTAIGNE IN HET ACHTERHOOFD

*Met Montaigne
in het achterhoofd*

Sicco Polders

© 2018 S. Polders / Uitgeverij U2pi
Tweede druk augustus 2018

Titel: Met Montaigne in het achterhoofd
Auteur: Sicco Polders

Uitgeverij U2pi BV, Den Haag
Website uitgever: www.jouwboek.nl
ISBN: 978-90-8759-780-1
NUR: 323

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Inhoud

Woord vooraf	7
Atheïsme	11
Kennis	17
Wonderen	20
Voorspellingen	23
Vrije wil	27
Oorlog	32
Beloofte	34
Toerisme	38
Vriendschap	41
Cultuurrelativisme	44
Dierenrechten	47
Leren sterven	50
De dood	53
Koninklijk gesprek	57
Oordelen	59
Ervaring	63
Heldendom	66
Het goede	70
Ter nagedachtenis	75
Bescheidenheid	79
Roem	82
Barmhartigheid	86
Ruimtevaart	89
Het geheugen	93
Diversiteit en identiteit	96
Friedrich Nietzsche en Montaigne	103

Voor Tom

Woord vooraf

In dit boek staat een aantal korte teksten, gevarieerd van thema, maar met elkaar verbonden door de *Essais*¹ van Michel Eyguem de Montaigne (1533-1592). Het boek van Montaigne baarde opzien. Fundamentele pijlers van het Westerse denken, zoals de superioriteit van de eigen beschaving en het vertrouwen in de menselijke rationaliteit, bestreed Montaigne met verve. En ook nu heeft hij ons nog veel te vertellen. Meesterwerken zijn tijdloos en het doel dat hij met zijn boek voor ogen had – zichzelf te willen beschrijven – lijkt naadloos te passen in onze tijd van selfies en internetprofielen. In de *Essays* draait alles om hem. Montaigne woonde op zijn kasteel met zijn moeder en zijn vrouw en dochter, maar hij noemt hen zelden of nooit. Desalniettemin gaat hij intellectueel veel verder dan de moderne narcist. Zijn drang zichzelf te leren kennen, had als doel iets te onthullen van de essentie van het mens-zijn.

Vooruitgang en conflict

Ten tijde van Montaigne was er sprake van grote vooruitgang van kennis en wetenschap, die als zowel verwarrend als bevrijdend werd ervaren. De verhalen van ontdekkingsreizigers spraken tot de verbeelding, maar ze relativeerden tegelijkertijd de superioriteit van de eigen cultuur. De wetenschap bloeide

---

¹ Montaigne schreef twintig jaar aan zijn *Essais*. Het werk is in die 20 jaar viermaal uitgegeven in verschillende steden en steeds in een verschillende vorm. Voor dit boek heb ik gebruik gemaakt van de Nederlandse vertaling van Frank de Graaff, uitgegeven bij Boom in 2001, de derde druk. In dat werk staat een toelichting over de verschillende versies van de *Essais*. Ik verwijs in het vervolg naar de Nederlandse titel: *Essays*.

als nooit tevoren, waarbij sommige theorieën krenkend waren voor het mensbeeld, zoals de berekeningen van de Poolse astronoom Nicolas Copernicus, die de aarde uit het middelpunt van het heelal hadden gestoten. Ook nu verloopt de wetenschappelijke ontwikkeling in sneltreinvaart, de mens soms in verwarring achterlatend. We kunnen naar Mars reizen, maar overzien we de gevolgen daarvan? We kennen het menselijke DNA en zijn zelfs in staat het te veranderen, maar hebben we een antwoord op de bijbehorende morele vragen? Montaigne lezen is waardevol, omdat hij kennis relativeert en een scherp oog heeft voor de menselijke drang naar altijd meer. Tegenwoordig zijn prestaties maatgevend en cijfers bepalend, waarmee het menselijke dreigt te worden verdrongen. Zijn teksten geven blijk van een grote liefde voor de (onvolkomen) mens, en niet te vergeten het dier. Men mag gerust stellen dat er vóór Montaigne niet zo treffend en inlevend over dieren werd geschreven.

Montaigne leefde te midden van bloedige opstanden, religieuze conflicten en heksenvervolgingen. In 1572 werd het verzet van het Franse volk tegen de belasting op zout wreed onderdrukt en de inquisitie maakte jacht op de hugenoten, met als dieptepunt de Bartholomeusnacht en de daarop volgende moordpartijen die duizenden slachtoffers eisten. In de zestiende eeuw was er in Frankrijk en in de omringende landen geen garantie op vrijheid, zelfs niet van denken. Montaignes moedige houding en scepticisme tegenover religie zijn nog steeds inspirerend. Het huidige Europa is er beter aan toe, met al meer dan zeventig jaar geen grote onderlinge oorlog. Maar van een bestendige vrede is evenmin sprake. Europa voert oorlog op veilige afstand, waarbij het dagelijkse leven van de

Europeaan niet of nauwelijks wordt verstoord. Behalve dan door de miljoenen vluchtelingen die hier naar toe willen en de terroristische aanslagen die de samenleving proberen te ontwrichten, met als gevolg dat sommige vrijheden onder druk staan. Net als Montaigne ontkomen we er niet aan een positie in te nemen ten opzichte van de eigentijdse ontwikkelingen. En net als hij hebben we de keuze - en misschien wel de opdracht - de eigen vrijheid te bewaren, zonder dogmatisch of onmenselijk te worden.

Geestelijke onrust

Montaigne schreef zijn essays nadat hij jarenlang als politicus en soldaat had gediend. Op achtendertigjarige leeftijd voelde hij de noodzaak zich af te zonderen en zowel de wereldse ellende als de dagelijkse beslommeringen de rug toe te keren. De eerstvolgende tien jaar van zijn leven woonde hij in een van de torens van zijn kasteel. Zijn dagen bracht hij door met het lezen van boeken uit zijn eigen, uitgebreide bibliotheek of met het bijwonen van de heilige mis in zijn privé-kapel. Een nis in zijn slaapkamer zorgde ervoor dat hij zelfs wanneer hij ziek of lui was, getuige kon zijn van de dienst één verdieping lager. Montaigne hoopte op geestelijke rust, maar na een aantal jaren van afzondering vergeleek hij zijn geest met een op hol geslagen paard. Hij dacht het te temmen door alles op schrift te zetten. De *Essays* bevat een schat aan inzichten, ook al had Montaigne niet tot doel een boek te schrijven waar mensen van konden leren. Hij achtte intellectuele bezigheid niet noodzakelijk voor een goed leven: "Illiterati num minus nervi rigent" (Wordt het lid van een ongeletterde soms minder stijf?).² Toch schreef hij

---

² Montaigne, *Essays*, vert. Frank de Graaff, Uitg. Boom: Amsterdam, 2001, p. 566. (ME)

meeslepend over filosofie, schetste een helder tijdsbeeld, en gaf hij tegelijkertijd blijk van een scherp inzicht in de menselijke psyche.

Bewonderd en gehegeld

Veel lezers noemen Montaigne een intieme vriend, zonder wie het leven een stuk zwaarder zou zijn.³ Dat geldt ook voor mij. De wijze waarop hij zichzelf in de *Essays* portretteert is innemend, uitnodigend en inspirerend. Meer dan vierhonderd jaar na de eerste uitgave spreekt het boek nog steeds tot de verbeelding. Het wordt gelezen en geroemd door grote schrijvers, kunstenaars, politici en filosofen en door de gewone sterveling – zoals ik. De gedachten van Montaigne zijn herkenbaar en universeel. Een enorme prestatie voor iemand die zich van de wereld afwendt om zich geheel aan zichzelf te wijden. De hedendaagse Duitse filosoof Rüdiger Safranski zei ooit: “De mens keert zich in zichzelf en verliest de wereld, en hij gaat de wereld in en verliest zichzelf.”⁴ Montaigne overkwam geen van beide.

---

3 Orson Welles: “Zoals anderen lezen in de Bijbel, sla ik minstens een keer per week de *Essays* open en lees een paar bladzijden. Ik zoek zijn gezelschap, zo’n beetje als je uitziet naar een vriend. Een grotere vreugde ken ik niet’. Zo moet je Montaigne lezen.”

4 Safranski, R., *Heidegger en zijn tijd*, Uitg. Contact, 2002, p. 204.

Atheïsme

Montaigne lezen is niet altijd gemakkelijk. Voortdurend veranderde hij zijn tekst en voegde nieuwe passages in, met weinig oog voor de samenhang. Mede daardoor is hij soms moeilijk te volgen, ondanks zijn heldere stijl. Sommige essays zijn structuurloos en de tekst fladdert, gelijk zijn gedachten, alle kanten uit. Hij is als een schipbreukeling in een onstuimige zee, onwetend over waar en wanneer hij aanspoelt. Dit is inherent aan zijn zoektocht naar zichzelf die gepaard gaat met veel twijfel en verandering van ideeën. Zijn teksten zijn verre van dogmatisch en dat laat ruimte voor de lezer om zelf te denken en te oordelen. Bovendien schrijft hij als een vriend, op wie het moeilijk kwaad worden is. Het is aangenaam vertoeven in zijn gezelschap: een erudiet en bescheiden mens, bereid de ander aan te horen en mild van oordeel.

Het verfoeilijke atheïsme

Of toch niet altijd? Montaigne had de *Theologia Naturalis*⁵ van de Catalaanse theoloog Raymond Sebond vertaald. Sebond wilde aantonen dat het katholieke geloof op rationele gronden aanvaard moest worden. Hij was onder de indruk van het boek van Sebond. In zijn beroemde essay *Apologie voor Raymond Sebond* noemt hij de poging van Sebond geduld en moedig. Niet omdat hij het met hem eens is - Montaigne vond het geloof geen zaak van argumentatie en pleit voor een pure geloofsbelijdenis op basis van vertrouwen, niet op basis van het menselijke verstand dat immers altijd tekort schiet - maar

---

⁵ In 1569 gepubliceerd door Montaigne.

omdat het boek van Sebond vol “godsvrucht” was en de ideeën bestreed van het “verfoeilijk atheïsme”.⁶ Dat atheïsme is volgens hem een wangedrocht waar geen zinnig mens, ondanks onze onbeschaamde bandeloze geest, in kan geloven tenzij men een grote dwaas is. Een atheïst is een opportunist die het atheïsme slechts in naam belijdt, zeker niet in daden: “Geeft u hen met uw zwaard een flinke steek in de borst, dan zullen ze niet nalaten hun handen te vouwen en ten hemel op te heffen.”

Daarnaast is het atheïsme volgens Montaigne niet conform de menselijke natuur. Hiermee impliceert hij twee dingen: dat het belijden van een religie behoort tot de essentie van de menselijke natuur en dat wat behoort tot de menselijke natuur goed is. Over het eerste valt te discussiëren, maar stel dat de mens van nature aanleg heeft voor religie (bijvoorbeeld dat het vermogen tot geloven in ons DNA zit), stel dat Montaigne gelijk heeft en dat het menselijke verlangen naar het hogere, het mystieke even oud is als de mensheid zelf, dan betekent dat nog niet dat het geloof goed is omdat het eeuwenoud is.

De Schotse filosoof David Hume (1711-1776) weerlegde deze naturalistische drogredenen. Hij beschreef in zijn *A Treatise of Human Nature*⁷ dat we nooit mogen redeneren van ‘zijn’ naar ‘behoren te zijn’. Dat iets natuurlijk is (zoals onze neiging tot geloof, of tot vreemdgaan, of tot geweld) betekent niet dat we het *behoren* te doen. Feiten van de werkelijkheid zijn geen morele waarden. Trouwens, uitgerekend Hume zal op zijn sterfbed blijven volharden in zijn ongelooft. James Boswell, Humes vriend en latere biograaf, was ervan overtuigd dat een goed mens geen atheïst kon zijn en probeerde Hume te

---

6 ME p. 509.

7 Hume, D., *Traktaat over de menselijke natuur*, Uitg. Boom; Amsterdam, 2007.

bekeren tot het heil van het christendom. Maar tot aan zijn laatste adem weigert deze elke religieuze troost en weerstaat daarmee Montaignes' zwaard.

Tegenstrijdig gedachtegoed

Enerzijds vindt Montaigne de ongelovige een dwaas, anderzijds pleit hij voor een sceptische levensvisie die gebiedt het oordeel op te schorten. Zo is hij er rotsvast van overtuigd dat God bestaat en noemt hij kennis verkregen door het verstand, zonder goddelijke genade, waardeloos. Hij zet zelfs vraagtekens bij het handelen van Socrates (469-399 v.Chr.). "Zoals de deugdzame daden van Socrates en Cato ijdel en nutteloos blijven [...] zo is het ook met onze ideeën en redeneringen: zij hebben een soort lichaam, maar het is een vormeloze massa, zonder gestalte en zonder licht, als het geloof en de genade van God er niet bij komen."⁸

Maar tegelijkertijd wil Montaigne als een scepticus alles aandachtig en kritisch bekijken alvorens te oordelen. Een ware scepticus onthoudt zich zelfs altijd van een oordeel opdat hij zijn doel - de onverstoorbaarheid van de ziel (*ataraxia*) - naderbij komt. Als voorbeeld van deze onverstoorbaarheid geeft Montaigne een anekdote over de eerste scepticus Pyrrho van Elis (360-275 v.Chr.) Wanneer Pyrrho op zee wordt aangevallen door een zware storm, kalmeert hij zijn doodsbanne metgezellen door ze te wijzen op het meegenomen varken dat de storm "...zonder angst gadesloeg."⁹ Verderop schrijft Montaigne: "Wie naar iets op zoek is, zal daarbij een punt bereiken waarop hij zegt dat hij het gevonden heeft, of dat

---

8 ME p. 519.

9 Empiricus, S., Scepticisme, Uitg. Ambo: Amsterdam, 2002, p. 67.(ES)

het niet te vinden is, of dat hij nog op zoek is. De gehele filosofie is in deze drie categorieën te verdelen.”¹⁰ Een tekst haast letterlijk overgenomen van Sextus Empiricus, een van de bekendste sceptici die *Hoofdpijnen van het pyrrhonisme* als volgt begint: “Met mensen die iets zoeken, gebeurt normaal gesproken het volgende: of ze vinden wat ze zoeken, of ze zeggen dat ze het niet hebben gevonden en bekennen dat het onvindbaar is, of ze blijven zoeken.”¹¹

Montaigne waardeert de sceptici, die nog op zoek zijn naar de waarheid. Hij deelt hun mening “...dat degenen die haar gevonden menen te hebben, zich grenzeloos vergissen.”¹² Hij onderschrijft het credo van de Pyrrhonisten: “Alles doen wankelen, betwijfelen en onderzoeken: nergens zeker van zijn, nergens voor instaan.”¹³ Hij draagt een medaillon met zich mee, met daarop het motto ‘Que scay-je?’¹⁴ en de houten balken in zijn studeerkamer laat hij beschilderen met uitspraken van beroemde sceptici. Montage stelt zelfs: “Er is geen door mensen bedachte theorie die zoveel waarschijnlijkheid heeft en zo veel nut heeft als het Pyrrhonimse.”¹⁵

Geloven is geen kennis

Valt dit alles te verenigen met zijn onwankelbare geloof in God, met zijn aversie tegen atheïsten, zelfs tegen een ieder die zijn oordeel betreffende God uitstelt en niet zijn idee onderschrijft van “...de superioriteit van onze godsdienst.”¹⁶ Voor Montaigne

---

10 ME p. 585.

11 ES p. 69.

12 ME p. 585.

13 ME p. 586.

14 Oud-Frans voor ‘Que sais-je?’ (Wat kan ik weten?)

15 ME p. 590.

16 ME p. 512.

wel. Zijn geloof kan samengaan met een sceptische levensvisie omdat hij een onderscheid maakt tussen kennis, behorende tot het domein van het weten en de wetenschap, en het geloof, dat van een geheel andere orde is. Een ware gelovige heeft inzicht in het bestaan van God, vertrouwt hem en gehoorzaamt hem dientengevolge. Hoe meer een mens zich ervan bewust is niets te weten, zich bewust is van zijn natuurlijke zwakheid, hoe meer hij in staat is "...om de goddelijke kennis in zich op te nemen die zijn eigen oordeel te niet doet om meer ruimte te geven aan het geloof. [...] Hoe meer we onszelf terugwijzen, op hem vertrouwen en onszelf opgeven, hoe beter het voor ons is."¹⁷ Lees Montaigne met in je achterhoofd de bloedige geloofstwisten in het Frankrijk van de zestiende eeuw en hij lijkt zijn tijd ver vooruit te zijn. Hij walgde van de hypocriete en wrede praktijken van zowel de katholieken als de hugenoten. Hij probeerde zijn eigen geloof te rechtvaardigen en fier overeind te houden in een tijd waarin religie synoniem was met geweld. Dat hij een onderscheid maakte tussen geloofspraktijk en godsgeloof siert hem. Hij ziet het misgaan zodra mensen God denken te kennen. Voor hem staat deze menselijke hoogmoed garant voor ellende. Is het feit dat Montaigne God geen menselijke eigenschappen toedicht niet al een aarzelend stapje in de richting van het atheïsme? In ieder geval werden zijn geloofsopvattingen hem door de kerk niet in dank afgenomen. Zijn boek werd aanvankelijk op de Index geplaatst en hij moest zich in Rome tegenover de clerus verdedigen.

Montaigne onderwerpt dus met reden het bestaan van God niet aan dezelfde sceptische blik als zijn andere kennis. Hij schort zijn oordeel over het geloof niet op, omdat voor hem

---

¹⁷ ME p. 590.

geloven geen kennis is in de eigenlijke zin van het woord. Toch vraag ik me dan af waarom de stap van twijfel over kennis naar twijfel over geloof niet gemaakt kan worden? Het antwoord van Montaigne, dat de echte gelovige zijn geloof nooit kan betwijfelen en dat vraagtekens zetten bij het geloof getuigt van hoogmoed, vind ik niet bevredigend. Zeggen dat aan God niet getwijfeld kan worden omdat God onbetwijfelbaar is, is een cirkelredenering. En het is hoogmoediger overtuigd te zijn van het bestaan van God, dan dat bestaan in twijfel te trekken met ons weliswaar beperkte verstand. Een scepticus die alles in twijfel trekt behalve het bestaan van God, is als een relativist die stelt dat niets waar is. Een uitspraak die zichzelf ondermijnt. De scepticus dient alles te betwijfelen of zichzelf geen scepticus te noemen. In het meesterlijke *Apologie voor Raymond Sebond* maken we kennis met een moeilijk te doorgronden Montaigne. Moedig en tolerant, maar ook dogmatisch en wraakzuchtig, wanneer je leest: "[...] goddeloze mensen hebben overal gekregen wat ze verdienden..."¹⁸ Je zou het boek bijna wegleggen.

---

18 ME p. 599.

Kennis

Voor Montaigne is filosofie de kunst te leren leven en te leren sterven, en dat staat niet in boeken, maar dat wordt geleerd in de praktijk.¹⁹ Hij was geen academisch geschoolde filosoof met een diepzinnige theorie op het gebied van metafysica of kentheorie. Zijn werk was wel van invloed op grote filosofen, zoals op de Duitse denker Immanuel Kant (1724-1804). Diens kentheoretische vraag “Wat kan ik weten?” was een van Montaignes levensmottos. In het essay *Apologie voor Raymond Sebond* schrijft hij: “De menselijke ogen kunnen de dingen alleen waarnemen in een vorm die ze kennen.”²⁰ Kants kenleer in een notendop.

Het inductieprobleem

Kant ondernam in de achttiende eeuw een ambitieus project. Hij wilde de grenzen van de menselijke kennis trekken. Zijn wens ontstond toen hij de sceptische conclusies van de al eerder genoemde David Hume probeerde te weerleggen. Hume had scherpzinnig aangetoond dat er op het gebied van oorzakelijkheid geen zekere kennis bestaat, het zogeheten inductieprobleem. Hoe vaak we ook ervaren dat wat we omhoog gooien omlaag komt, er is geen zekerheid dat het morgen weer gebeurt. Hume geeft een voorbeeld aan de hand van biljartballen. Wij nemen waar dat de witte bal tegen de rode bal stoot en dat vervolgens de rode bal beweegt. Maar wat we niet kunnen waarnemen, is dat er een noodzakelijk verband

---

¹⁹ ME p. 207.

²⁰ ME p. 626. Een toevoeging van Montaigne uit de versie van 1588, de zogeheten B-tekst.

is tussen het stoten van de witte bal tegen de rode bal en het daaropvolgende bewegen van de rode bal. Er is gebeurtenis A, het stoten van de witte tegen de rode bal, en gebeurtenis B, het bewegen van de rode bal. Maar B gebeurt ná A, niet per se dóór A. Omdat B steeds volgt na A geloven we in een causale samenhang, maar Hume stelt terecht dat ‘daarna, dus daardoor’ niet logisch geldig is. Hume concludeert zelfs dat er helemaal geen noodzakelijke verbanden bestaan tussen welke twee gebeurtenissen dan ook. Een lastig te verteren conclusie, omdat het dagelijkse leven aan elkaar hangt van causaliteit.

De copernicaanse wending van Kant

Hume was zich dit bewust. Onze verwachtingen zijn gerechtvaardigd, zei hij, maar niet vanwege causaliteit, maar door gewoonte. Causale gevolgtrekking is niet meer dan een psychologisch mechanisme, zoals de geconditioneerde reflex van de hond van Ivan Pavlov. De mens ervaart een gevoel van noodzakelijkheid, maar deze noodzakelijkheid is niet logisch dwingend. Zowel de verwachting van de hond als van de mens zegt niets over de toekomst, alleen over het verleden. Een hond die maandelijks na een signaal voedsel krijgt, zal een minder sterke verwachting hebben dan een hond die dit dagelijks overkomt. Maar alles blijft mogelijk: signalen gevolgd door voedsel, of door elektrische schokken, of door helemaal niets. Of zelfs helemaal geen signalen meer.

Kant weigert te accepteren dat de ervaring van causaliteit samenhangt met gewoonte. Hij wil wel aanvaarden dat oorzakelijkheid niet valt waar te nemen in de buitenwereld, maar niet dat het een psychisch fenomeen is. Kant draait de boel om: als oorzakelijkheid niet buiten ons ligt, ligt deze in ons.

Hierdoor kunnen wij niet anders dan ervaren dat aan elk gevolg een oorzaak ten grondslag ligt. Kants copernicaanse wending is een omslagpunt in de filosofie. Onze kennis richt zich niet naar de werkelijkheid, maar de werkelijkheid richt zich naar onze kennis. Al onze gewaarwordingen, van levenloze objecten tot aan onszelf, komen tot ons via onze fysieke structuur. Deze structuur - onze eigen aard - begrenst ons vermogen tot kennen. “De wereld zien is haar veranderen”, volgens Kant. Dat wat verschijnt in de zintuiglijke aanschouwing wordt gevormd door ons ‘kenapparaat’. Niets verschijnt zoals het van zichzelf is. Enerzijds is er de wereld van de dingen zoals die zich aan ons voordoen, en anderzijds de wereld van de dingen zoals die op zichzelf zijn. Het zijn de werelden van het ‘Ding für mich’ en het ‘Ding an sich’. En van de laatste wereld kunnen we niets weten, daartoe hebben we geen toegang. Het is een wereld die wel bestaat, maar die niet door ons kan worden ervaren. Montaigne vroeg zich af: “Wie weet of de mensheid bij ontstentenis van een bepaald zintuig niet dezelfde dwaasheden begaat, en of ten gevolge van dat tekort het ware gezicht der dingen niet grotendeels voor ons verborgen blijft?”²¹ Kant zou zeggen dat zelfs met dat zintuig ‘het ware gezicht der dingen verborgen blijft’ omdat ook dat de werkelijkheid zal vervormen.

---

21 ME p. 693.

Wonderen

Als zelfbenoemd scepticus had Montaigne moeite met wonderen maar naarmate hij ouder werd, leerde hij zaken als geestverschijningen, toekomstvoorspellingen, toverij en hekserij niet resoluut af te wijzen. Wij kunnen nooit bepalen waar de grens van het onmogelijke ligt en moeten “met meer eerbied oordelen over de oneindige macht der natuur en met meer besef van onze onwetendheid en zwakheid.”²² Montaigne eindigt zijn essay *Waar en onwaar en ons oordeelsvermogen* met de vaststelling dat onze nieuwsgierigheid een plaag van onze ziel is die “ons verbiedt ook maar iets onbeslist en onopgelost te laten.”²³ Hij vond het verwerpen van onwaarschijnlijkheden vooral aanmatigend: men kent zichzelf daarmee het voorrecht toe de grenzen en beperkingen van Gods wil te kennen.

De eerder genoemde ongelovige Hume dacht anders over wonderen dan de gelovige Montaigne. In zijn tekst *On Miracles* beschrijft Hume de getuigenissen van de apostelen. De verrijzenis van Jezus en diens wandeling over het water zijn wonderen, omdat ze “een aantasting van de wetten der natuur zijn.”²⁴ Maar volgens Hume is een getuigenis ter bevestiging van een wonder alleen voldoende als het bedrog van de getuigen nog wonderbaarlijker zou zijn dan de gebeurtenis zelf. En de kans is aanzienlijk groter dat de apostelen bedrog plegen of zijn bedrogen dan dat Jezus daadwerkelijk uit de dood is herrezen. Toch kunnen we het inductieprobleem indachtig, niet met zekerheid stellen dat er ooit iemand uit de dood herrijst. Maar buitengewone aanspraken vereisen buitengewoon bewijs.

---

²² ME p. 221.

²³ ME p. 223.

²⁴ Hume, D., *Het menselijk inzicht*, Uitg. Boom: Amsterdam, 2002, p. 152.